

Cristian MOROIANU
Universitatea din București
Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan - Al. Rosetti”,
Academia Română

MODALITĂȚI DE ORGANIZARE LEXICALĂ. STUDIU DE CAZ: RELAȚIILE FORMALE ȘI SEMANTICE

Abstract: This paper presents a comparative approach to the traditionally-called *semantic relations*, i.e., synonymy, antonymy, homonymy and paronymy, by classifying them according to both synchronic and diachronic criteria and emphasizing the similarities and the differences between the four types of semantic relations. The main focus of the paper is the role of these relations, especially synonymy and antonymy, in lexical organization. For instance, semantic ambiguity is often resolved by means of partial internal homonymy (i.e. homonymy arising from the semantic specialization of word variants) and etymological paronymy, (i.e. paronymy arising from the semantic specialization of various types of word variants).

Keywords: semantic relations, formal relations, semantic attraction, etymological doublets, lexicalization.

Punerea în evidență a relațiilor formale și semantice are o tradiție îndelungată în studierea lexicului limbilor, de la antichitatea greco-latină, când s-a construit modelul lingvistic structural și conceptual (vezi gr. *συνωνυμία*, lat. târziu *synonymia*) care a dat naștere tuturor celorlalte (vezi fr. *antonymie*, it. *antonimia*, germ. *Antonymie*; gr. *ὁμωνυμία*, lat. târziu *homonymia*; gr. *παρωνυμία*), până astăzi, când constituie subiecte substanțiale atât pentru lexicologia „tradițională”, cât și pentru cercetările moderne (distribuționale sau computaționale) și când constituie, de asemenea, modele pentru alte relații lexico-semantice de tipul hiperonimiei, hiponimiei, meronimiei sau olonimiei. Pentru că bibliografia dedicată acestor relații „semantice” este vastă, iar perspectivele asupra lor, diverse, discuția de față are în vedere exclusiv următoarele aspecte: a) luarea în considerare a relațiilor lexicale, eventual frazeologice sau mixte, cu relevanță pentru structurarea vocabularului, înțeles în sens larg; b) completări la nivelul definițiilor principalelor relații semantice; c) comentarii asupra elementelor comune și asupra celor diferențiatore; d) rolul lor în organizarea vocabularului.

Un prim aspect este, aşadar, definirea comparativă a relaţiilor de sinonimie, antonimie, omonimie şi paronimie, operaţiune din care putem extrage, succesiv, elementele comune şi cele diferenţiatore. Vom avea în vedere, în acest sens, o perspectivă lexicologică, care va pune în evidenţă, atât la nivel sincron, cât şi la nivel diacronic, aspecte de ordin semantic, formal şi funcţional.

Sinonimia reprezintă relaţia de echivalenţă între sensurile a două sau mai multe unităţi lingvistice diferite cu sens de sine stătător şi compatibile din punctul de vedere al categoriei lexico-gramaticale (cuvinte şi unităţi frazeologice), concepută atât în sens larg, cât şi în sens restrâns, care poate avea ca urmare substituirea lor în acelaşi context, fără modificarea sensului acestuia. Ultima parte a definiţiei încadrează sinonimia în categoria relaţiilor semantice asociative de tip paradigmatic, ca raport între unităţi cu sensuri individuale care pot fi substituite unul cu celălalt în aceeaşi poziţie sintagmatică [1]. Această relaţie este fundamental semantică şi, exclusiv complementar, formală, fiind clasificabilă, după diverse criterii, în: a) totală (realizabilă, de obicei, între cuvinte monosemantice: *anesteziant* şi *anestezic*, *estiv* şi *estival*, *iluzoric* şi *iluzoriu*, *maxim* şi *maximal*, *natriu* şi *sodiu*, *oponent* şi *opozant*, *primitivism* şi *primitivitate*, *substantiva* şi *substantiviza* etc.) sau parţială (stabilită între cuvinte polisemantice)[2]; b) perfectă (cu respectarea condiţiilor de identitate referenţială şi de situare la acelaşi nivel cronologic, geografic, stilistic sau pragmatic, pentru care vezi exemplele de mai sus) sau imperfectă; c) lexicală, frazeologică (vezi *a bate câmpii* şi *a o lua razna*, *a-şi da duhul* şi *a-şi da ultima suflare*, *a întinde coarda* şi *a sări calul*, *a o rupe la fugă* şi *a o lua la sănătoasa* etc.) şi lexico-frazeologică (*afară* şi *sub cerul liber*, *calambur* şi *joc de cuvinte*, *calm* şi *cu sânge rece*, *epitaf* şi *inscripţie funerară*, *gratis* şi *pro bono*, *inutil* şi *fără rost*, *a se nelinişti* şi *a-şi pierde răbdarea*, *revoltător* şi *strigător la cer*, *ruşinat* şi *cu coada între picioare*, *a sforăi* şi *a trage la aghioase*, *tânăr* şi *în floarea vârstei* etc.); d) heterolexă (fără elemente de structură formală comune: *bătrâneţe* şi *senectute*, *destul* şi *suficient*, *dragoste* şi *iubire*, *vârstă* şi *etate* etc.) sau homolexă; e) (semi)analizabilă [internă (derivate: *astenia* şi *asteniza*, *băgăcios* şi *băgăreţ*, *casieră* şi *casieriţă*, *cuscrie* şi *cuscrenie*, *descurajant* şi *descurajator*, *manichiuristă* şi *manichiurează*, *ştrengăreasă* şi *ştrengăriţă*, *tufărie* şi *tufăriş*, *uituceală* şi *uitucenie*, *verziu* şi *verzui* etc. şi compuse: *careva* şi *cineva*, *câteşitrei* şi *tustrei*, *deoparte* şi *laoparte*, *întotdeauna* şi *totdeauna*; *altădată* şi *altcândva*, *aşadar*, *deci* şi *vasăzică*, *deloc* şi *defel* etc.), externă (*arhitectonic* şi *arhitectural*, *bombast* şi *bombastic*, *canonial* şi *canonic*, *delictual* şi *delictuos*, *elipsoid* şi *elipsoidal*, *lacunar* şi *lacunos*, *metalurg* şi *metalurgist*, *nobilitate* şi *nobleţe*, *pedanterie* şi *pedantism*, *titanesc* şi *titanic* etc.) sau mixtă (*celest* şi *ceresc*, *compoziţie* şi *compunere*, *consentiment* şi *consimţământ*, *decimal* şi *zecimal*, *deplora* şi *deplânge*, *jurnal* şi *ziar*, *mediator* şi *mijlocitor*, *rezidenţă* şi *reşedinţă* etc.)] sau neanalizabilă (prin definiţie, externă); f) etimologică [rezultând

din același etimon original, așadar alcătuind dublete etimologice (*adjutant* și *aghiotant*, *coloană* și *columnă*, *fantasmă* și *fantomă*, *leal* și *loial*, *matelot* și *matroz*, *pal* și *palid* etc.) sau presupunând o relație etimologică între morfemele constituente (*acuză* și *acuzăție*, *alint* și *alintare*, *supăr* și *supărare*; *bibilic* și *bibilo*, *rândunic* și *rândunel*, *țopârlă* și *țopârlău*; *albanist* și *albanolog*, *bura* și *burnița*, *dornic* și *doritor*, *viermăna* și *viermănoșa* etc.) sau neetimologică (fără legătură genetică la nivel de rădăcină sau de radical: *arămar* și *căldărar*, *ardelean* și *transilvănean*, *ciunism* și *pumnism*, *curmeziș* și *pieziș*, *diavolesc* și *drăcesc* etc.); g) duală sau serială; h) regulară (de regulă, denotativă) sau „accidentală” (auctorială, individuală, conotativă); i) reală sau potențială; j) dependentă sau independentă de un context lingvistic sau extralingvistic (spre exemplu, *toboșar* s-a format de la sinonimul lui *tobaș*, fiind influențat de *lăutar*, *tăbăcar* s-a format de la sinonimul său, astăzi dispărut, *tabac*, sub influența seriei *blănar*, *cojocar*, *curelar* etc., iar *mârțogar*, rar, s-a format de la sinonimul său *mârțoagă*, după antonimul *armăsar*, căruia i se opunea, adesea, în același context) [3]; k) sincronică (concurențială) sau diacronică (succesivă); l) realizabilă la nivel standard (comun), la nivelul diverselor limbi funcționale (inclusiv la nivel terminologic, vezi *acetaldehidă* și *aldehidă acetică*, *alumină* și *oxid de aluminiu*, *butanol* și *alcool butilic*, *hepatocit* și *celulă hepatică*, *imunodeficiență* și *carență imunitară*, *izolirband* și *bandă izolantă* etc.) sau mixtă (*furuncul* și *bubă chioară*, *febră tifoidă* și *lingoare*, *vezică* și *bășica udului* etc.); m) populară, dialectală sau cultă etc. Din această definiție, care dă prioritate componentei conținutului, rezultă că sinonimia se încadrează în relațiile semantice fundamentale, iar rolul ei în organizarea vocabularului este relevant, în primul rând, pentru dezambiguizarea sensurilor cuvintelor polisemantice și, în al doilea rând, prin constituirea unor paradigme lexicale atât în interiorul, cât și în exteriorul unor familii lexicale sau lexico-etimologice. Echivalența semantică - momentană și individuală - între două unități lingvistice aflate în raport de cunoaștere și frecvență relativ egale are ca rezultat, de multe ori, coexistența lor în mintea vorbitorilor și, ca atare, o suprapunere formală parțială a componentelor, cunoscută în literatura de specialitate sub numele de contaminație (lexicală, frazeologică sau lexico-frazeologică) [4]. Realizată prin atracție sinonimică, de regulă involuntară, contaminația duce la obținerea unor noi unități lingvistice (lexicale și frazeologice) sinonimice [vezi următoarele exemple, atestate ca atare în dicționare: *asumuța* vb. (din *asmuța* + *sumuța*), *ciuturugă* s.f. (din *ciot* + *buturugă*), *clăpiță* s.f. (din *claie* + *căpiță*), *nătăfleț* adj. (din *nătărău* + *fleț*), *nătânt* adj. (din *nătâng* + *tânt*), *sufleteca* vb. (din *sufleca* + *sumeteca*), *sumeca* vb. (din *sumete* + *sufleca*, *țopârlan* s.m. (din *țop* + *mârlan*), *zăbăuc* adj. (din *zăpăcit* + *hăbăuc*), *zgâlțâna* vb. (din *zgâlțâi* + *hâțâna*), *zgudura* vb. (din *zgudui* + *cutremura*) etc.] sau a unor variante: a) lexicale, cu relativ mari șanse de răspândire, vezi *schilog* adj. (din *schilod* + *olog*), *tipărut* adj.

part. (din *tipărit* + *apărut*), *relieva* vb. (din *releva* + *reliefa*) etc. și b) frazeologice, majoritar accidentale și, ca atare, efemere, vezi *câtuși de cât* (< *câtuși de puțin* + *cât de cât*), *pe nepregătită masă* (< *pe nepregătite* + *pe nepusă masă*), *a avea în calcul* (< *a avea în vedere* + *a lua în calcul*), *a-și reveni la normal* (< *a reveni la normal* + *a-și reveni în fire*), *a ajunge de batjocura lumii* (din *a ajunge de batjocură* + *a ajunge de râsul lumii*), *destui de mulți* (din *destui* + *destul de mulți*), *de la o lună pe alta* (din *de la o lună la alta* + *de pe o lună pe alta*) etc.]. Sinonimia are caracter istoric și se modifică în timp atât ca număr al cuvintelor puse în relație (cantitativ), cât și din punctul de vedere al evoluției sensurilor (calitativ). Astfel înțeleasă, sinonimia este doar în aparență un fenomen redundant, ea contribuind la nuanțarea comunicării și la adecvarea ei situațională. În același timp, presupune un tip de selecție lexicală, frazeologică sau mixtă și constituie, prin aceasta, un element de asumare a limbii și de cultură lingvistică din partea celor care o folosesc.

În mod similar sinonimiei, antonimia se definește ca relația de opoziție între sensurile a două sau mai multe unități lingvistice cu sens de sine stătător și compatibile din punctul de vedere al categoriei lexico-gramaticale (cuvinte și unități frazeologice), reprezentată - atât în sens larg, cât și în sens restrâns - la distanță egală față de un punct comun de referință. Substituirea lui A prin B schimbă total planul sintagmatic în care aceasta se produce, cu respectarea condițiilor de simetrie și de binarism. Opoziția semantică, realizată, de asemenea, la nivelul fiecăruia dintre sensurile unităților puse în relație, poate fi a) polară (când antonimele reprezintă extremele unei scale de valori comune: *curat/murdar*, *facil/difcil*, *ușor/greu*, *larg/strâmt* etc.), b) complementară (cele două antonime se exclud reciproc fără posibilitatea raportării la un termen intermediar: *admis/respins*, *adevărat/fals*, *viu/mort* etc.) și c) reciprocă (atunci când antonimele presupun o relație necesară între ele, deci când unul există prin prisma celuilalt: *cumpăra/vinde*, *tată/fiu*, *da/lua* etc.). Poziționarea de regulă binară a antonimelor conduce la construirea de perechi asociate pe baza opoziției lor semantice și la încadrarea în paradigme de o mare regularitate și productivitate lexicală și frazeologică. Această relație se stabilește pe baze logico-semantice, iar realizarea ei presupune inclusiv funcționarea și impunerea unor mecanisme formale dictate atât de tradiția, cât și de cultura lingvistică. Spre deosebire de sinonime, la care echivalența semantică permite vorbitorilor o relativ mare libertate de asociere, antonimia trebuie să fie totală și perfectă (*bine/rău*, *cald/frig*, *repede/încet* etc.) indiferent de context sau de intenția vorbitorului, însă poate fi, în egală măsură, din diverse alte perspective, a) lexicală (*intra/ieși*, *plânge/râde*, *încuia/descuia*, *închide/deschide*, *înveli/dezveli* etc.), frazeologică (*în față/în spate*, *pe față/pe la spate*, *pe față/pe dos*, *a lua în râs/a lua în serios*, *la locul lui/nelalocul lui*, *pe larg/pe scurt*, *în frunte/în coadă*, *pe dinăuntru/pe dinafară* etc.), lexico-frazeologică (a

*acelera/a pune frână, a accepta/a da refuz, a avansa/a bate în retragere, a desconsidera/ a lua în considerare sau a acorda atenție, a descuraja/a da curaj, legal/în afara legii etc.) sau mixtă (a accelera/a frâna/a pune frână); b) heterolexă (fără elemente de structură formală comune, impusă prin tradiție uzuală sau culturală: *aberrant/rațional, absolut/relativ, abstract/concret, accelerație/frână, activ/pasiv, afirmativ/negativ, apolinic/dionisiac, arhaism/neologism, barbarie/civilizație, bastard/legitim, beneficiu/prejudiciu, benign/malign, cauză/efect, civil/militar, comedie/tragedie etc.) sau homolexă (construită, la noi sau în limbile de origine, cu afixe sau afixoide opuse, atașate aceleiași baze lexicale: *asocia/disocia, atrage/distrage, antebellic/postbelic, antepune/postpune, cisalpin/transalpin, convergent/divergent, extravilan/intravilan, hipertensiune/hipotensiune, ariergardă/avangardă, endocranian/ exocranian etc.); c) (semi)analizabilă [internă: *atrage/respingere, bătrânel/tinerel, fericit/nefericit, înfirmare/confirmare, suieș/coborâș etc., externă: anorectic/bulimic, asentiment/disentiment, bovarism/conformism, brevilocvent/ locvace, capabil/incapabil, casabil/incasabil, central/lateral, certitudine/incertitudine, conciliabil/ireconciliabil etc. sau mixtă: *captivant/respingător, complexitate/simplitate, concordanță/neconcordanță, protocolar/ neprotocolar etc.) sau neanalizabilă (prin definiție, externă: *brut/net, calitate/defect, viciu, contra/pro, copie/original, elită/vulg etc.); d) etimologică (presupunând o relație etimologică între morfemele constituente) sau neetimologică; e) duală sau serială; f) regulară (de regulă, denotativă) sau „accidentală” (auctorială, individuală, conotativă); g) reală sau potențială; h) dependentă sau independentă de un context lingvistic sau extralingvistic; i) realizabilă la nivel standard (comun) sau la nivelul diverselor limbi funcționale (inclusiv la nivel terminologic, vezi *compensa/decompensa, emerge/imerge, emisie/recepție, enclitic/proclitic, exigibil/inexigibil, explozie/implozie etc.) etc. Ca și sinonimia, antonimia este una dintre relațiile semantice autentice, având un rol important în organizarea structurală a vocabularului: simetria semantică și, de multe ori, formală a unităților lexicale puse în relație de opoziție determină construirea unor paradigme atât etimologice, cât și neetimologice la construcția cărora joacă un rol fundamental analogia, prin intermediul atracției semantice. Spre exemplu, dubletul antonimic *arhaic/neologic* (lexical, extern, neologic) reprezintă punctul de referință pentru perechile *arhaicitate/neologicitate, arhăitate/neologitate, arhaism/neologism, arhaiza(re)/neologiza(re), arhaiciza/neologiciza, arhaizant/neologizant* etc., tot așa cum prepozițiile antonimice *ante* și *post* constituie bazele derivatelor simetrice de tipul *anterior/posterior, anterioritate/posterioritate, anterioriza/posterioriza, anteriorizare/posteriorizare*, pe de o parte, și *antedata/-are/-abil* vs *postdata/-are/-abil*, pe de altă parte etc. Atracția antonimică duce, în general, prin intermediul a diverse contaminații, la producerea unor variații formale (lexicale sau frazeologice) cu un grad mai*******

mare sau mai mic de lexicalizare: spre exemplu, *belign* (var. ptr. *benign*), adj. (din *benign* + *malign*), *extrovertit* (var. literară, alături de cea etimologică *extravertit*) adj. (din *extravertit* + *introvertit*), *înculța* (var. ptr. *încălța*) vb. (din *încălța* + *desculța*), *cu câțiva ani mai târziu* (< *câțiva ani mai târziu* + *cu (câțiva) ani în urmă*) etc. Caracterul istoric al antonimiei este mai puțin pregnant, de vreme ce eventualele modificări semantice nu schimbau totalmente conținuturile acestora, pentru a se impune alte antonime decât cele valabile pentru sensul sau sensurile principale. Având un caracter funcțional și beneficiind de modele tradiționale (cele mai multe, moștenite) sau culturale, antonimia presupune, mai degrabă decât o operațiune de selecție, o operațiune de construcție analogică pentru acoperirea lacunelor existente în sistemul limbii, fapt care îi confirmă contribuția la organizarea și la îmbogățirea vocabularului și a frazeologiei limbii.

Comparativ cu sinonimia și antonimia, definite, obligatoriu, prin punerea pe prim plan a relațiilor semantice de echivalență, respectiv de opoziție și clasificate, complementar, inclusiv după trăsături formale (evaluate etimologic și structural), omonimia și paronimia se depărtează de acestea prin schimbarea de perspectivă în definirea lor și prin diferențe esențiale care privesc atât rolul, cât și efectele produse la nivelul structurii și funcționării vocabularului. Astfel, omonimia reprezintă, cel puțin pentru limba română, relația de identitate formală (sonoră și grafică) totală sau parțială între două sau mai multe unități lingvistice (în primul rând, lexicale), ale căror sensuri sunt mai mult sau mai puțin diferite. Identitatea formală este de luat în considerare, așadar, la toate formele flexionare ale unităților lexicale puse în relație, dacă acestea sunt flexibile și presupun apartenența la aceeași categorie lexico-gramaticală (omonimie totală) sau numai la unele dintre acestea, dacă aparțin unor părți de vorbire diferite sau acelorași părți de vorbire cu diferențe la nivelul unor categorii gramaticale (omonime parțiale). Rezultă de aici că omonimia se definește, obligatoriu, după criteriul formal al omofoniei și omografiei și, suplimentar, prin diferența semantică între unitățile puse în relație, mai mare sau mai mică. Identitatea formală stă la baza clasificării omonimelor în următoarele clase principale: a) heterolexe [accidentale, datorate arbitrarului semnului lingvistic: *masă*¹ s.f. „tip de mobilă; mâncare” (lat. *mensa*) și *masă*² s.f. „mulțime de oameni; cantitate mare din ceva” (din fr. *masse*, germ. *Masse*), *toc*¹ s.n. „porțiune mai ridicată de pe partea posterioară a tălpii încălțăminte, care corespunde călcâiului” (din bg. *tok*) și *toc*² s.n. „cutie, suport; unealtă de scris cu cerneală, condei; cadru în care se fixează, la o construcție, ferestrele și ușile” (din magh., scr. *tok*), *top*¹ s.n. „pachet (care conține un anumit număr de componente)” (din tc. *top*) și *top*² s.n. „clasament al preferințelor pentru unele spectacole, actori, bucăți muzicale” (din engl. *top*) etc.] și b) homolexe (motivate etimologic). Omonimele

homolexe, la rândul lor, pot fi: b₁) creații interne derivative, de la aceeași bază sau de la baze din aceeași familie (*acar*¹ s.m. „macagiu” și *acar*² s.n. „cutie de ace”, *cârciumăreasă*¹ s.f. „soția cârciumarului” și *cârciumăreasă*² s.f. „proprietară de cârciumă”, *culegătoare*¹ s.f. „femeie care culege” și *culegătoare*² s.f. „mașină de cules”, *florar*¹ s.m. „cultivator sau vânzător de flori” și *florar*² s.n. „vas de flori; luna mai”, *găinărie*¹ s.f. „crescătorie de găini; (înv.) furt de găini” și *găinărie*² s.f. „hoție mărunță”, *lingurar*¹ s.m. „meșter sau vânzător de linguri; crap de lungimea unei linguri” și *lingurar*² s.n. „poliță pentru păstratul lingurilor”, *porumbar*¹ s.m. „crescător de porumbei; specie de uliu” și *porumbar*² s.n. „adăpost pentru porumbei”, *scăldătoare*¹ s.f. „femeie care scaldă (pe nou-născuți)” și *scăldătoare*² s.f. „albie, scaldă, scăldat” etc.), b₂) obținute prin conversiune, mai ales prin substantivizarea adjectivului, sau b₃) obținute prin specializarea semantică a variațiilor morfologice ale cuvintelor flexibile; b₄) cuvinte moștenite (*lemnar*¹ s.n. „butuc, daltă” și *lemnar*² s.m. „tăietor, prelucrător sau negustor de lemne”), b₅) împrumuturi analizabile raportabile la același etimon extern (*bancă*¹ s.f. „piesă de mobilier” și *bancă*² s.f. „instituție financiară”, *cataractă*¹ s.f. „cădere naturală de apă” și *cataractă*² s.f. „opacifierea cristalinului”, *diligență*¹ s.f. „trăsură de poștă” și *diligență*² s.f. „sânguință, zel”, *ducat*¹ s.m. „monedă de aur” și *ducat*² s.n. (ist.) „unitate administrativ-teritorială” etc.] și b₆) omonime mixte (lexico-gramaticale). De asemenea, omonimele sunt, din diverse alte puncte de vedere, cu rezultate în genere complementare, a) analizabile (la rândul lor, interne, externe sau mixte) sau neanalizabile (arbitrare, prin definiție externe), b) etimologice (presupunând o relație etimologică între morfemele constituente, care poate avea ca rezultat inclusiv dublete etimologice omonimice) sau neetimologice (întâmplătoare, cele mai multe heterolexe); c) duale sau seriale; d) reale (concepute ca realitate accidentală datorată arbitrariului existenței aceleiași corp fonetic în interiorul unei singure limbi) sau potențiale (înțelese ca posibilitate de creare a noi cuvinte în primul rând prin conversiune), e) lexicale, lexico-gramaticale (obținute prin conversiune internă sau după un model extern) și frazeologice etc. Omonimia lexicală este cel mai frecvent întâlnită, în timp ce omonimia frazeologică pune în relație de identitate formală unități diferite ca statut, care constituie etape evolutive ale aceleiași proces intern de „lexicalizare”: spre exemplu, o unitate sintactică de tipul *a pune paie pe foc*, la origine îmbinare liberă de cuvinte, a evoluat treptat, prin resemantizare figurată, spre o cologație care a ajuns la stadiul unei unități frazeologice omonimice (locuțiune verbală) cu sensul „a exagera”; la fel, succesiunile sintactice libere *a pune cuțitul la gâtul cuiva* sau *a-i pune cuiva sula în coaste*, la origine cu sensuri concrete, stau la baza unor locuțiuni verbale omonimice, cu sensul comun „a amenința, a presa” etc. Omonimia este independentă de voința utilizatorilor, dar este dependentă de contextul

sintactic în care apare și de apartenența la categorii gramaticale diferite: spre exemplu, *istoricul*¹ (s.m., sg., art. hot.) + *nume propriu* are forma identică cu *istoricul*² (adj. m., sg.) + *nume comun* și cu *istoricul*³ (s.n., sg., art. hot.), în timp ce *un istoric*¹ (s.n., sg., art. nehot.) are formă identică cu *un istoric*² (s.m., sg., art. nehot); la fel, *frumosul*¹ (s.m., sg., art.) este omonim parțial homolex (etimologic) cu *frumosul*² (adj. m., sg. antepus unui s. articulat hotărât) și cu *frumosul*³ (s.n., sg. tantum, art. hot.) etc. Ea se întâlnește cu totul accidental în terminologii, fiind simțită, pe bună dreptate, ca o sursă de ambiguitate semantică. În sfârșit, omonimia nu este o realitate a limbii care să corespundă unei dorințe (subiective) de rafinare sau unei necesități (obiective) referențiale, vorbitorii căutând, de obicei intuitiv, să o evite în comunicare. În mod convențional, cercetătorii apelează la o așa-numită „omonimie artificială” pentru dezambiguizarea cuvintelor polisemantice, fiecăruia dintre sensurile acestora fiindu-le atribuite, din rațiuni metodologice, câte un „omonim artificial”. Diferențele semantice dintre omonime sunt nemotivate și, ca atare, majore între cele datorate hazardului lingvistic și cu grade diferite de relaționare între cele motivate etimologic, fapt explicabil fie la nivelul limbii din care au fost împrumutate, fie la nivelul limbii în care s-au format prin mijloace interne sau mixte.

În sfârșit, paronimia este considerată ca relația dintre două unități lexicale ale căror forme sunt atât de apropiate, încât există posibilitatea de a fi confundate semantic. Comparativ cu celelalte relații discutate anterior, o definire clară a paronimiei este mai dificil de realizat, atât cu referire la aspectul formal (cvasiidentitatea de formă privind diversitatea fonetică realizată în diverse forme: același număr de foneme, dar cu distribuție diferită, număr egal de foneme, atât corelative, cât și necorelative, număr diferit de foneme, dar fără o limită exactă, prezente de regulă în radical, dar, mai rar, și la nivelul flectivului etc.), cât și, complementar, la cel semantic (diferențele mergând de la sensuri fără nicio legătură unul cu celălalt până la sensuri înrudite etimologic sau analogic). Din acest motiv, considerăm relația de paronimie mai degrabă prin prisma procesului de atracție (în primul rând, formală și, în al doilea rând, semantică), ceea ce determină confuzia (semantică) între două cuvinte diferite și, ca urmare (reală sau potențială), substituirea lor (improprie atât formal, cât și semantic) într-un context care permite doar unul dintre ele. Aceste trăsături și, mai ales, finalitatea lor elimină paronimia din rândul relațiilor care contribuie la organizarea vocabularului. Caracterul variabil al diferențelor formale și semantice și rațiunile unor asemenea corespondențe impun următoarele posibilități de clasificare: a) arbitrarie (accidentale, datorate hazardului lingvistic, interne sau externe: *abac* s.n. „socotitoare” și *abacă* s.f. „placă deasupra capitelului”, *abces* s.n. „acumulare de puroi” și *acces* s.n.

„intrare; criză, izbucnire”, *abstinent* adj. „care se abține de la ceva” și *obstinat* adj. „încăpățânat”, *adjutant* s.m. „secretar al unui comandant militar” și *adjuvant* adj., s.n. „medicament asociat altuia”, *afabil* adj. „curtenitor” și *amabil* adj. „politicos”, *alice* s.f. „proiectil sferic de plumb” și *elice* s.f. „aripă rotitoare”, *arahidă* s.f. „alună de pământ” și *arahnidă* s.f. „tip de insectă”, *areolă* s.f. „suprafață inelară pigmentată din jurul mamelonului” și *aureolă* s.f. „aură, nimb” etc.) și b) motivate, dintre care b₁) provenite, prin diverse modalități, din același etimon, intern sau extern (*abordaj* s.n. „atacare a unei nave” și *sabordaj* s.n. „scufundare intenționată a unei nave”, *aglomerat* adj. „îngrămădit; suprapopulat” și *conglomerat* s.n. „rocă sau masă neomogenă”, *auditor* s.m. „persoană care ascultă ceva” și *auditoriu* s.n. „totalitate a auditorilor”, *băiaș* s.m. „lucrător la o baie publică” și *băieș* s.m. „miner”, *bestial* adj. „sălbatic” și *bestiar* s.n. „culegere de texte sau imagini cu animale”, *dental* adj. „tip de consoană” și *dentar* adj. „privitor la dinți” etc.) și b₂) compuse, intern sau în limbile de origine, pe baza aceluiași morfem, la care se adaugă morfeme paronimice, sau în totalitate din morfeme paronimice (*aerofag* adj. „afectat de aerofagie” și *areopag* s.n. „tribunal suprem în Atena antică”, *aerofar* s.n. „semnalizator pentru avioane” și *aerofor* s.n. „aparat care furnizează aer scafandrilor”, *androgen* adj. „care stimulează masculinitatea” și *androgen* adj. „hermafrodit”, *antigel* s.n. „substanță contra înghețării” și *antigen* s.n. „substanță care generează anticorpi”, *astrolog* s.m. „cititor în stele” și *astronom* s.m. „cercetător al astrelor”, *carbonier* adj. „referitor la cărbune” și *carbonifer* adj. „care conține cărbune” etc.). La rândul lor, paronimele motivate etimologic pot fi a) (semi) analizabile din punct de vedere structural și b) neanalizabile structural. Din punctul de vedere al nivelului unităților lexicale la care ne raportăm, paronimele sunt a) lexicale (relația fiind stabilită între cuvinte diferite, respectiv între împrumuturi cu etimologie directă sau indirectă diferită sau între creații interne construite diferit ca structură morfematică, atât între nume comune, cât și între nume proprii) și b) lexico-gramaticale (relația stabilindu-se între forme flexionare specializate semantic ale aceleiași unități lexicale, fapt care are ca urmare disocierea unui cuvânt polisemantic în omonime parțiale (*auricul* s.n. „atriu” și *auriculă* s.f. „pavilionul urechii”, *cabriolet* s.n. „caraserie rabatabilă de autovehicul” și *cabrioletă* s.f. „tip de trăsură ușoară”, *garderob* s.n. „dulap pentru îmbrăcăminte” și *garderobă* s.f. „loc de păstrare a îmbrăcăminte; îmbrăcăminte a cuiva; totalitatea costumelor unui teatru”, *grup* s.n. „ansamblu de elemente asemănătoare” și *grupă* s.f. „colectiv restrâns de oameni, subordonat unei forme organizatorice mai largi” etc.). De asemenea, sunt a) paronime care alcătuiesc dublete etimologice (prin proveniența lor din același etimon imediat sau îndepărtat, fără intervenția unor mijloace derivative, vezi, alături de exemplele prezentate *supra*, și

următoarele: *bolero* s.n. „tip de dans spaniol” și *bolero* s.n. „haină feminină scurtă”, *caro* s.n. „romb (la cărțile de joc)” și *carou* s.n. „pătrățel imprimat”, *constituant* adj. „referitor la Constituție” și *constituent* adj. „parte componentă”, *ferodo* s.n. „metalazbest” și *ferodou* s.n. „garnitură din ferodo” etc.; majoritatea dubletelor în -ie și -iune specializate semantic: *depresie* și *depresiune*, *emisie* și *emisiune*, *expoziție* și *expozițiune*, *fricție* și *fricțiune*, *permisie* și *permisiune* etc.; dublete specializate accentual: *cavalerie* și *cavalerie*, *comédie* și *comédie*, *compânie* și *companie*, *coréctor* și *corector*, *vestíbul* și *vestibul* etc.) și b) paronime care, în ciuda eventualei raportări la o bază comună, nu alcătuiesc dublete etimologice (vezi, *supra*, exemplele de la b₁). În sfârșit, din perspectivă strict semantică, sunt de luat în considerare a) paronime care nu au nicio conexiune de sens unul cu celălalt (respectiv cele care au origini diferite: *simula* și *stimula*, *mulată* și *mulatră*, *oculist* și *ocultist*, *oral* și *orar* etc.) și b) paronime între care se stabilesc diverse legături semantice, fie că provin din aceeași rădăcină/radical, fie că alcătuiesc dublete etimologice).

Între aceste relații, în esență paradigmatică, se pot constata, așadar, următoarele trăsături comune, grupabile câte două sau la nivel de ansamblu: a) sinonimia și antonimia sunt relații fundamentale semantice (echivalență, respectiv opoziție de sens), în timp ce omonimia și paronimia sunt relații în principal formale, cu relevanță la nivel semantic; b) cu excepția sinonimiei și a antonimiei, în interiorul cărora relațiile semantice sunt clar stabilite, omonimia și paronimia cunosc, pe de o parte, în varianta lor neetimologică, diferențe semantice semnificative, iar, pe de altă parte, în varianta lor etimologică, au sensuri mai mult sau mai puțin asemănătoare; c) cu excepția antonimiei, toate celelalte pot fi rezultatul evoluției nonderivative din același etimon, fie el direct, fie, mai ales, indirect sau îndepărtat, deci pot alcătui dublete etimologice; d) toate sunt rezultatul atât al împrumutului și al calculului (de structură morfematică sau lexico-gramatical), cât și al unor diverse modificări interne; e) toate pot avea, în interiorul perechii sau al grupului, caracter arbitrar sau motivat; f) sinonimele reprezintă un aspect al „redundanței” lingvistice, antonimele, un aspect al „necesității” semantice, impuse prin tradiție sau prin imperative structurale, pe de o parte; pe de altă parte, omonimele reprezintă un rezultat al „hazardului” lingvistic, iar paronimele, un element de ambiguitate datorat cvasiidentității formale, care însă, în cazuri particulare, respectiv în situația variației flexionare a unor cuvinte polisemantice, se pot transforma în omonime parțiale; g) în mod particular, în relație de omonimie și de paronimie pot intra inclusiv un cuvânt și o variantă a altuia, cât și, eventual, variante ale unor cuvinte diferite; h) între toate tipurile de relații, cu excepția omonimiei, se manifestă fenomenul atracției, care are ca urmare atât obținerea de variante, cât și obținerea de

noi unități lexicale sau frazeologice; i) toate au caracter istoric, vizibil într-o măsură mai mare sau mai mică; j) în ultimă instanță și chiar dacă în grade diferite, toate pot avea atât caracter lexical, cât și caracter frazeologic.

Între cele patru tipuri de relații se pot stabili diverse conexiuni, mai puțin discutate în literatura de specialitate dat fiind faptul că ele sunt privite și evaluate, în general, mai degrabă la nivel sincron, independent una de cealaltă. Spre exemplu, unele paronime pot deveni, prin lexicalizarea, în timp, a confuziei formale dintre ele, sinonime, fiind considerate ca atare în dicționare: *carbonier* adj. „care se referă la cărbune” (din *carbon*, după fr. *charbonnier*) și *carbonifer*¹ adj. „care conține zăcămintele de cărbuni; privitor la cărbuni” (din fr. *carbonifère*) [5], cele două fiind considerate, cel puțin pentru contextul *industrie carbonieră/carboniferă*, citat în DLRLC s.v., sinonime parțiale; la fel, în cazul unora dintre derivatele sau împrumuturile analizabile în *-ie* și *-ism*, relația de paronimie inițială se poate transforma, prin relativizarea diferențelor formale, în una de sinonimie: *șarlatanie* s.f. „faptă sau atitudine de șarlatan, escrocherie” (din *șarlatan* + *-ie*) și *șarlatanism* s.n. „spirit, caracter de șarlatan” (din fr. *charlatanisme*, it. *ciarlatanismo*), la origine paronime, sunt apropiate de către vorbitori, ajungând să însemne, cel puțin în unele contexte, același lucru. O situație particulară o constituie substantivele în *-ie* și *-iune*, deja amintite anterior, a căror liberă concurență era firească începând cu secolul al XIX-lea, respectiv odată cu epoca de constituire, îmbogățire și diversificare a lexicului românesc sub influența limbilor de cultură și de civilizație moderne europene. Indiferent de statutul lor inițial (a cărui formă depinde de abordarea sincronă sau diacronică a fenomenului, din care pot fi considerate fie sinonime etimologice, fie variante ale aceleiași unități lexicale), unele dintre aceste împrumuturi substantivale în *-ie* și *-iune* s-au specializat lexico-semantic, devenind, astăzi, paronime etimologice: *concesie* și *concesiune*, *emisie* și *emisiune*, *funcție* și *funcțiune*, *reacție* și *reacțiune*, *secție* și *secțiune*, *transmisie* și *transmisiune*, *variație* și *variațiune* etc. În sfârșit, considerăm că chiar dacă unele cuvinte pot fi atât sinonime (din punct de vedere semantic), cât și paronime (din punct de vedere formal), ele trebuie considerate, în primul rând, sinonime, dat fiind faptul că paronimia presupune, în mod necesar, o diferență semantică mai mare sau mai mică.

Paronimia se intersectează, de asemenea într-o evaluare diacronică, și cu omonimia etimologică parțială. Astfel, din variațiile formale ale cuvintelor flexibile (de gen, de număr sau de sufixe verbale) permise de structura morfologică a limbii noastre, pot rezulta, prin specializare semantică, cuvinte diferite, paronimice la formele flexionare respective, dar omonimice la nivel de sistem. În această categorie se încadrează, spre exemplu, paronime de tipul *accese* și *accesuri*, *cămine* și *căminuri*, *cristale* și *cristaluri*, *virusi* și *virusuri*, *vis* și *visuri* (la substantive), *acordă* și *acordează*,

concură și concurează, manifestă și manifestează, ordonă și ordonează, reflectă și reflectează etc. (la verbe) [6] care, datorită specializării semantice a variațiilor flexionare ale aceleiași unități lexicale, sunt considerate astăzi omonime parțiale la formele de dicționar (la nivel de sistem) și paronime etimologice la nivelul uzului.

De asemenea, la nivelul uzului pot exista atracții, confuzii și substituții paronimice inclusiv între antonime etimologice, respectiv între cele care au aceeași bază, dar prefixe antonimice: *aculturație* s.f. „asimilare a unei culturi” și *exculturație* s.f. „excludere din sfera culturii”, *aductor* adj. „care apropie” și *abductor* adj. „care îndepărtează”, *emersiune* s.f. „ieșire parțială a unui corp dintr-un lichid în care a fost cufundat” și *imersiune* s.f. „scufundare a unui corp într-un lichid”, *emigra* vb. „a-și părăsi patria pentru a se stabili (definitiv sau temporar) în altă țară” și *imigra* vb. „a se stabili într-o țară străină, părăsind țara de origine” etc.[7]. În cazul particular al antonimelor etimologice aflate, simultan, și în relație de paronimie, ele trebuie considerate, în primul rând, antonime (datorită opoziției de sens) și, eventual, paronime (din cauza posibilității de confuzie și, implicit, de substituție).

În concluzie, relațiile pe care le considerăm, în general, semantice (sinonimia, antonimia, omonimia și paronimia) necesită atât diferențieri, cât și corespondențe multiple și nuanțate, interesante și utile din punctul de vedere al rolului lor la nivel de limbă și de vorbire. Diferențele dintre ele sunt importante în primul rând în tratarea lexicografică, unde este necesară o atenție particulară în stabilirea de convenții, în funcție de perspectiva de abordare - sincronică sau diacronică - a acestor relații. Din tratarea corectă a lor în dicționare rezultă o înțelegere mai clară a raporturilor diacronice între variante și unități lexicale de sine stătătoare. Din punct de vedere didactic este, de asemenea, importantă diferențierea între o convenție lexicografică, necesară din rațiuni de spațiu tipografic, și interpretarea lexicologică a realității lingvistice (a se vedea, în special, tratarea conversiunii sau a omonimiei derivative). În sfârșit, este de semnalat rolul major al relațiilor de sinonimie și de antonimie în organizarea vocabularului, sub semnul integrator al analogiei, care contribuie atât la îmbogățirea, cât și la mai buna structurare a acestuia. Pe de altă parte, relația diacronică dintre sinonimie și paronimie, pe de o parte, și cea dintre omonimie și paronimie, pe de altă parte, evidențiate parțial în materialul de față, pun în evidență resorturile de reglare și de autoreglare a mecanismelor lingvistice prin intermediul uzului.

NOTE:

- [1] În sensul propus de Saussure, *Curs de lingvistică generală*, traducere și cuvânt înainte de Irina Izverna Tarabac, Iași, Polirom, 1998, p. 135-138. Louis Hjelmslev, în *Prolegomena to a Theory of Language*, Translated by Francis J. Whitfield, The University of Wisconsin Press, Madison, 1963, p. 35-38, echivalează *relația paradigmatică* cu așa-numita *corelație* (sau *echivalență*), de tipul *sau ...sau*, opunând-o relației sintagmatice (de tipul *și...și*), pe care o numește *relație* sau *conexiune*. Pentru o nuanțare și o completare a teoriei saussuriene referitoare la relațiile asociative, vezi Eugeniu Coșeriu, *Lecții de lingvistică generală*, Traducere din spaniolă de Eugenia Bojoga, Chișinău, Editura ARC, 2000, p. 136-156.
- [2] Această trăsătură este irelevantă, însă, dacă apelăm la echivalarea sensurilor unui cuvânt polisemantic în tot atâtea omonime artificiale. Pentru exemplele sinonimice de diverse feluri, vezi Cristian Moroianu, *Motivarea formală a relațiilor semantice. Sinonimia analizabilă*, București, Editura Universității din București, 2016.
- [3] Iulia Mărgărit, *Propuneri etimologice*, București, Editura Academiei Române, 2017, p. 176-179.
- [4] Ca fenomen de variație lexicală (calitativă și, de multe ori, cantitativă), contaminația a fost pusă în evidență la noi, încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea, de către B.P. Hasdeu (1879) și Alexandru Philippide (1894), reluată ulterior amănunțit de Ion Aurel Candrea (1924) și de Sextil Pușcariu (1934). Pentru amănunte și bibliografie, vezi Theodor Hristea, *Contaminația în raporturile ei cu etimologia populară*, în vol. *Antic și modern. In honorem Luciae Wald*, vol. coordonat de Ana Cristina Halichias și Tudor Dinu, București, Humanitas, 2006, p. 295-327.
- [5] Etimologia dubletului este dată după *Dicționarul etimologic al limbii române*, vol. II, partea I (Ca-Cizmă), București, Editura Academiei Române, 2015, s.v. *carbon*.
- [6] Pentru exemple, vezi *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române* (DOOM), ediția a doua, revăzută și adăugită, București Univers Enciclopedic, coord.: Ioana Vintilă-Rădulescu, 2005 și Cristian Moroianu, *Dublete și triplete etimologice în limba română*, București, Editura Universității din București, 2005, p. 209-218.
- [7] Pentru exemple, vezi Eleonora Zamșa, *Dicționar de paronime*, București, Editura Gramar, 2009.

REFERINȚE BIBLIOGRAFICE:

- Candrea, I.A. (1924), *Constatări în domeniul dialectologiei*, în „Grai și suflet”, vol. I, fasc. II, p. 169-192.
- Coșeriu, Eugeniu (2000), *Lecții de lingvistică generală*. Traducere din spaniolă de Eugenia Bojoga, Chișinău, Editura ARC.
- Hasdeu, B.P. (1879), *Cuvențe den bătrâni. Cărțile populare ale românilor în secolul XVI, în legătură cu literatura poporană cea nescrisă*, tomul II, București, 1879 (ediție

- îngrijită și note de Gheorghe Mihăilă, București, Editura Didactică și Pedagogică, 1984).
- Hjelmslev, Louis (1963), *Prolegomena to a Theory of Language*, Translated by Francis J. Whitfield, The University of Wisconsin Press, Madison.
- Hristea, Theodor (2006), *Contaminația în raporturile ei cu etimologia populară*, în Ana Cristina Halichias, Tudor Dinu (eds), *Antic și modern. In honorem Luciae Wald*, București, Editura Humanitas, 2006, p. 295–327.
- Mărgărit, Iulia (2017), *Propuneri etimologice*, București, Editura Academiei Române.
- Moroianu, Cristian (2005), *Dublete și triplete etimologice în limba română*, București, Editura Universității din București.
- Moroianu, Cristian (2016), *Motivarea formală a relațiilor semantice. Sinonimia analizabilă*, București, Editura Universității din București.
- Philippide, Alexandru (1894), *Istoria limbii române, I. Principii de istoria limbii*, Iași, Tipografia Națională.
- Pușcariu, Sextil (1934), *Etimologii*, în DR, VII, 1933–1934, p. 106–114.
- Sala, Marius și Andrei Avram (coord.) (2015), *Dicționarul etimologic al limbii române*, vol. II, partea I (*Ca-Cizmă*), București, Editura Academiei Române.
- Saussure, Ferdinand de (1998), *Curs de lingvistică generală*, publicat de Charles Bally și Albert Sechehaye, în colaborare cu Albert Riedlinger. Ediție critică de Tullio De Mauro. Traducere și cuvânt înainte de Irina Izverna Tarabac, Iași, Polirom.
- Vintilă-Rădulescu, Ioana (coord.) (2005), *Dicționarul ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române (DOOM)*, ediția a doua, revăzută și adăugită, București Univers Enciclopedic.
- Zamșa, Eleonora (2009), *Dicționar de paronime*, București, Editura Gramar.